

situne dei

Årsskrift för
Sigtunaforskning
2010

In honorem Sten Tesch

English Summaries

Redaktion:
Rune Edberg och Anders Wikström
Engelsk översättning och språkgranskning:
Christina Reid

Utgiven av Sigtuna Museum
ISSN 1653-8498

Det historiska Sigtuna

i fem generationers uppslagsböcker

Gustaf Trotzig

Tanken att samla all mänsklig kunskap i stora bokverk går tillbaka till antiken. Det kanske mäktigaste av alla äldre sådana verk utgavs på 1200-talet av Vincent av Beauvais i 80 handskrivna böcker med sammanlagt 10 000 kapitel.

I Sverige utkom den första encyklopedin i slutet av 1700-talet sammanställd av Åke Classon Rålamb. Dess omfattning var betydligt blygsammare, av planerade 20 band publicerades endast sex.

Under 1800-talet utgavs ett antal mindre uppslagsverk av olika författare. I min ägo har jag 'Den kunskapsrike skolmästaren, eller hufvudgrunderna uti de för ett borgerligt samfundslif nödigaste vetenskaper' 1857–64, författad av den för tiden typiske folkbildaren Carl Rosander.

Tanken att samhällets ryggrad var den borgerliga, belästa och upplysta familjen växte fram under 1800-talet och tog sig uttryck i publiceringen av ett antal bildande bokverk och tidskrifter (Johannesson 1980). En naturlig följd av dessa strömningar var utgivningen av ett stort nationellt uppslagsverk och år 1875 påbörjades publiceringen av det första mer omfattande en-

cyklopedin i Sverige. Det var Nordisk familjebok, som utkom med sin första upplaga i 18 band varav det sista 1894. Verket utgavs i flera senare upplagor.

Detta blev inledningen till vår tids moderna uppslagsböcker i samma anda, dvs allmänbildande uppslagsverk som vänder sig till hela det läsande folket.

Dessa uppslagsböcker har i allmänhet en stor redaktion med ett starkt inslag av vetenskapsmän och de enskilda artiklarna är skrivna av särskilt utvalda sakkunniga på respektive områden, inte sällan aktiva forskare.

De olika författarna har begränsat utrymme till sitt förfogande och måste därför koncentrera sin text till det absolut mest väsentliga. I verkets andra upplaga tillkom referenser till aktuell vetenskaplig litteratur i slutet av varje avsnitt.

Artiklarna behandlar sådant som den lärda världen anser att den stora läsekretsen bör känna till och som man föreställer sig motsvarar deras förväntningar. Uppslagsverket blir därmed ett vetenskapens ansikte utåt och innehållet speglar också de rådande värderingarna.

Vi ska här följa hur Sigtunas äldsta historia blivit behandlad i fem generationers uppslagsböcker. Dessa motsvarar mina mor- och farföräldrars, mina föräldrars, min egen generations, mina barns och barnbarns uppslagsverk.

Nordisk familjebok 1878

Första gången Sigtuna förekommer är i band två av Nordisk familjebok som kom ut 1878, och då under ordet Birka där Hans Hildebrand, den blivande riksantikvariern, reder ut frågan om det historiska Birkas belägenhet.

Sigtuna som uppslagsord finns i band 14 från 1890. I listan på författare till detta band ingår många av tidens mest kända vetenskapsmän som Oscar Montelius, professor i arkeologi vid Statens historiska museum, Axel Erland Nordenskiöld – världsberömd för upptäckten av Nordostpassagen – och Clas Theodor Odhner, känd av många generationers skolbarn för sina läroböcker i historia, med pregnanta meningar som etsade sig fast i minnet (t. ex om Gustav II Adolf som ”blev med tiden tämligen fet”).

Avsnittet om Sigtuna är dock inte författat av någon av dessa lärdomsgiganter utan av Anton Granlund, som enligt författarförteckningen är byråchef vid Lotsverket.

Att just han skrivit om Sigtuna kan förklaras av att han står som ’geograf’ bland uppslagsbokens olika experter.

”Sigtuna, urgammal stad i Upland, Stockholms län belägen på norra stranden af Sigtunafjärden af Mälaren, öster om farleden till Upsala. Den numera mycket obetydliga staden är oregelbundet bebyggd med oansenliga trähus och innehåller föga, som kan intressera en främling, med undantag af de ruiner som påminna om platsens betydenhet under forna dagar.”

Så inleds artikeln och efter en del statistiska uppgifter om invånarantal m. m. av vilka exempelvis hamnavgifternas storlek och det faktum att ett ”ångfartyg om 89 tons dräktighet tillhörde rederi i S.” väl speglar författarens yrkesverksamhet, följer ytterligare några uppgifter om stadens historia.

”I heden tid låg S. på andra sidan sundet vid Signildsberg (det sedermera s. k. Försigtuna) och torde då hafva varit en vigtig plats. Sagan tillägger den till och med värdighet af konungastad. Vid hvad tid S. uppväxte på sin nuvarande plats är ovisst, men redan i det tidigaste skedet af kristendomens införande blef den nya staden säte för Svealands förste biskop”.

Enligt den fortsatta texten innebar detta en blomstringstid under vilken S:t Lars, S:t Nicolai, S:t Olofs och S:t Pers kyrkor tillkom. Efter esternas härjningar 1181 och flyttningen av ärkesätet till Uppsala återhämtade sig staden aldrig och det definitiva slutet kom med Stockholms grundläggning 1260.

Granlund grundar uppenbarligen sina uppgifter om Sigtunas historia på vad dåtidens historiker kunde bidra med. Arkeologins möjligheter att bidra till historieskrivningen hade ännu inte uppdragats.

Nordisk familjebok 1917

Nästa gång vi läser om Sigtuna är 1917 i Nordisk familjeboks andra upplaga som var ”ny, reviderad och rikt illustrerad”. Detta är den berömda, s. k. uggleupplagan, som på den röda skinnryggen hade en bild i blågul av en väldig minerva-uggla. (Denna upplaga är i sin helhet tillgänglig på Internet genom det s. k. Runebergsprojektet).

Artikeln om Sigtuna återfinns i band 25 mellan Sekt och Slöjskivling.

Denna gång är författaren Otto Janse, medeltidsarkeolog, som varit amanuens vid Kulturen i Lund 1893–1905. Detta var under den tid då den legendariske Georg Karlin var museichef och viktiga arkeologiska undersökningar utfördes i stadens kultur lager. Dessa kom att bilda startpunkten för Kulturens omfattande samlingar av medeltida jordfynd och kan väl sägas vara en av grundpelarna för utvecklingen av medeltidsarkeologin i Sverige.

Vid tiden för Sigtunaartikeln var Janse antikvarie vid riksantikvarieämbetet och året efter, 1918, blev han utnämnd till hedersdoktor i Lund.

Har all denna lärdom bidragit till en mer nyanserad och utvecklade bild av det gamla Sigtuna i den nya artikeln?

Nja, han lånar Granlunds text och kompletterar beskrivningen av staden med tillägget att de oansenliga trähusen ”ligga inbäddade i grönska vid smala och krokiga gator, af hvilka de förnämsta äro endast fortsättningar af landsvägar.”

Artikeln är rikt illustrerad med stadsbilder i form av fotografier, vilket var en nyhet för det tidiga 1900-talet.

Janse ägnar dock de medeltida byggnaderna och ruinerna sakkunniga och detaljerade beskrivningar och för också in arkeologiska fynd i diskussionen om stadens ålder.

”De sista årens fynd och forskning har gett vid handen, att nuv. S:s ålder går tillbaka till omkr. 1000 eller ungefär samtidigt med Olof Skötkonungs officiella övergång till kristendomen. Då Uppsala emellertid länge fortfor att vara hedendomens medelpunkt, måste Olof skaffa sig en ny stödpunkt för sina politisk-religiösa nydaningsförsök. S. ser ut att ha varit en betydande faktor härvidlag”

De nya rön som Janse åsyftar är bl.a de jordfynd som historikern Olof Palme d.ä., bosatt i Sigtuna, tagit till vara och lämnat in till SHM, dels en koppardosa med runinskrift som han påträffat i sin trädgård, dels ett mynt präglat för den bysantinsk kejsaren Johannes Zimisce. På museet togs dessa föremål om hand av antikvarien T.J. Arne, framstående kännare av förbindelserna mellan Sverige och Ryssland. I Fornvännen 1911 publicerar Arne själv myntet och den kände runforskaren Sigurd Fries dosan och dess runinskrift.

Nordisk familjebok 1932

Medan ännu den andra upplagan av Nordisk familjebok höll på att distribueras utkom den tredje ”väsentligt omarbetade och koncentrerade” upplagan. Koncentrationen innebar bl.a. att många onödiga och löjeväckande definitioner av begrepp tagits bort, som fanns i denna upplaga men inte i den tidigare.

Sigtuna hittar vi mellan orden Ryssläder och Snellius i band 17 från 1932. I denna nya artikel har de ”smala och krokiga gatorna” kompletterats med positiva omnämmande som ”vackra omgivning” och ”det pittoreska rådhuset”.

Avsnittet i artikeln som behandlar stadens historia har en särskild författare, docenten Adolf Schück, som blev en pionjär inom svensk stadshistorisk forskning med sin avhandling, ’Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling’ (Uppsala 1926). Sigtuna får här en mycket seriös behandling och många av de tankar presenteras som alltsedan dess varit ofrånkomliga i alla diskussioner om stadens äldsta historia.

Sigtuna har sitt namn från Forn-sigtuna, den medeltida benämningen, som troligen

var en kungsgård med ägor som sträckte sig över vattnet till andra sidan fjärden där den staden anlades. Orsaken till dess uppkomst och tidiga utveckling kan sökas i Birkas tillbakagång och den kristna missionsverksamheten.

”Att döma av de enastående rika fynden i S:s svarta jord synes ’Sigtunakulturen’ direkt anknyta till ’Birkakulturen’ som upphör omkr. 1000.”

Birkas kända ’svarta jord’ får s.a.s en bokstavlig fortsättning i Sigtunas motsvarighet. Artikeln om Birka som kommer några band tidigare är skriven av T.J. Arne, som dock inte antyder något samband med Sigtuna.

Schück framhåller vidare att Olof Skötkonung tog initiativ till myntprägling i Sigtuna, den första i landet, något som tyder på att staden redan då var en betydande handelsort.

Det framgår av inskriptionerna på dessa mynt att Olof efter sin övergång till kristendomen uppehöll sig i staden, något som sammanhänger med att Sigtuna blev centrum för missionsverksamheten i Uppsverige. Biskop Adalvard d. y. var verksam i staden och här uppstod det äldsta biskopsätet i Svealand. Kring sekelskiftet 1100 hade Sigtuna minst fem kyrkor. Man hade handelsförbindelser med Ryssland, Ostpreussen och Friesland. När hednatemplet i Gamla Uppsala blivit förstört flyttade biskopsätet dit på 1130-talet. Sigtunas ställning som handelsstad minskade med uppkomsten av andra städer i Mälardalen. Trots att staden härjades svårt av karelska sjörövare 1187 (inte estniska 1181) var den ännu betydande vid slutet av 1200-talet, dels beroende på dominikanklostret som förlagts dit 1237, dels på att tyska köpmän slagit sig ner där. Så småningom blev Stockholm en

svår konkurrent liksom handelsplatsen Folklands tingstad som tillkom omkring 1300 och först efter flera kungliga dekret blev avlyst. Reformationen kom att drabba Sigtuna svårt.

Detta är i stora drag innehållet i Schücks uppsats.

Svensk Uppslagsbok 1947

Nästa aktuella uppslagsverk är min egen barndoms Svensk Uppslagsbok, andra och utvidgade upplagan, 1947–1955. Det var en stor händelse varje gång ett nytt band kom med posten i en särskild låda med en liten rundad bräda för att skydda bandets framkant. Med varje band följde också en liten lapp med en sedelärande berättelse om hur man skulle öppna boken första gången och inte bryta sönder dess känsliga rygg.

Svensk Uppslagsbok gavs ut i Malmö och nästan alla medarbetare är hämtade från Lunds universitet. Verket blev också kritiserat för att vara alltför lundensiskt i sin framtoning. Bland redaktörerna finns i dessa sammanhang välbekanta namn som arkeologidocenten Carl-Axel Althin och historieprofessorn Sture Bolin.

Sigtuna finns i band 25 mellan Sadok och Sjäare. Uppsatsen om Sigtuna är förhållandevis omfattande och särskilt det avsnitt som rör stadens äldre historia är mycket utförligt. Författare är en kulturgeograf, Filip Hultblad, och en språkforskare, Bertil Ejder.

Staden får här äntligen en upprättelse när det gäller utseendet. ”Det nutida S. har en vacker bebyggelse som i huvudsak ansluter sig till den medeltida stadsplanen”. Avsnittet om stadens historia inleds inte helt oväntat på följande sätt:

”S. är den ena av Sveriges två äldsta nu existerande städer, av ungefär samma ålder som Lund”.

Tanken som framförs är den nu välbekanta att Sigtuna grundas av Olof Skötkonung för att ersätta det övergivna Birka som svearnas främsta handelsplats. Det arkeologiska materialet ges en framskjuten plats som stöd för hypotesen.

”De rika fynd av mynt m.m. från 1000-talet, som gjorts i S:s 3–5 m djupa kulturlager; ’svarta jorden’, vittna om att S. haft livliga handelsförbindelser med det övriga Europa och framförallt länderna på andra sidan Östersjön. Två i S. funna runstenar ha rests av ett frisikt handelsgille, som spelade en stor roll i S. under dess äldsta tid.”

Man kan väl spåra författarnas specialkunskaper exempelvis i analysen av Sigtunas geografiska belägenhets betydelse för handeln i äldsta tid och påpekandet att staden saknar motstycke i fråga om koncentrerad förekomst av runstenar.

Där finns även två andra uppslagsord med direkt anknytning till stadens arkeologi, två jordfynd, ”Sigtunaamulletten” och ”Sigtunadosan”.

Den förra är ett kopparbleck med en runtext som kan vara en besvärjelse mot sjukdom och den andra den tidigare nämnda dosan. Det är förstås runinskrifterna som gett dem denna uppmärksamhet, som dock inte upprepas i senare uppslagsböcker.

Nationalencyklopedin 1989

Med Svensk uppslagsboks sista band 1955 skulle det dröja till utgivningen av ett lika omfattande och påkostat uppslagsverk, närmare bestämt 40 år.

Denna gång kom initiativet från staten, som i god 70-tals anda kände ett ansvar för folkets allmänbildning. En utredning tillsat-

tes som resulterade i beslutet att ett nytt stort verk skulle utges, med staten som ekonomisk garant. 1989 utkom första bandet av Nationalencyklopedin, NE.

I denna finner vi Sigtuna i sextonde bandet, tryckt 1995, mellan ROK och SMU. Avsnittet om stadens historia är skrivet av historikern Lars Nilsson som hänvisar till några viktiga referenser, dels en inventering av stadens arkeologiska lämningar från 1978, dels skrifter av arkeologen och museichefen Sten Tesch.

I detta helt nya uppslagsverk saknas synpunkter på stadens utseende. Här finns inte heller det rika bildmaterialet från stadens gator. Endast en färgbild av en välbehållen Mariakyrka samt Eric Dahlbergs kopparstick från Suecia antiqua får illustrera stadens utseende. Enligt bildtexten visar kopparsticket ”Den fordom betydande kyrkostadens förfall efter reformationen”.

Budskapet är klart: Så fina som Mariakyrkan var de medeltida byggnaderna en gång – och så här fullt blev det tack vare Gustav Vasa.

Två andra personer ur det förflutna kan känna sig illa behandlade: Anton Granlund, som tyckte att ruinerna var det enda staden hade att uppvisa av intresse och Eric Dahlbergh, som med Suecian ville visa världen att Sverige också hade ett ärorikt förflutet fullt jämförbart med sydligare länders. Han t.o.m. lade till ett par ruiner för att det skulle se ännu bättre ut.

Under åren som gått mellan de två uppslagsverken hade kunskaperna om Sigtunas äldsta historia genomgått en närmast dramatisk utveckling. Detta var resultatet från flera stora utgrävningsprojekt. Den mest betydande undersökningen genomfördes i kvarteret Trädgårdsmästaren 1988–90 varvid fyra kompletta stadsgårdar kunde

friläggas. Som alla undersökningar i stads- lager var de utomordentligt komplicerade och fyndrika och ställde stora krav på utgrävningarnas professionalitet. Dessa undersökningar utfördes av Sigtuna museum under ledning av Sten Tesch. Till skillnad från många andra stora stadsgrävningar kompletterades Sigtunaundersökningarna på Teschs initiativ med en vetenskaplig diskussion där den tidens bästa forskare deltog, något som i hög grad stimulerat till de viktiga resultaten.

I NE-artikeln fastslås att Sigtuna, efter vad som hittills gått att belägga, grundades 970 efter en genomtänkt plan. Myntningen pågick från mitten av 970-talet till ca 1030–35. Själva mynthuset har påträffats nära vad som tolkats som kungsgårdens tomt. Föreställningen om en direkt koppling mellan Birka och Sigtuna baserad på handel, har här ersatts med en mer instrumentell tanke, nämligen att Sigtuna anlagts som ett led i Erik Segersälls och Olof Skötkonungs försök att etablera sig i Mälardalen. Sigtuna nämns som biskopssäte på 1070-talet och även under 1120-talet. En kyrka som påträffats på den förmodade kungsgårdens tomt har daterats till senare delen av 1000-talet. Kanske var den föregången av en träkyrka.

Dateringarna av de olika kyrkoruinerna har trots en del arkeologiska undersökningar ännu inte kunnat klargöras.

Utgivningen av NE byggde i största uträkning på den nya digitalteknikens möjligheter som ju också möjliggjort en kontinuerlig uppdatering via Internet. Knappast någon kunde förutse att det skulle komma att finnas behov av en ny på papper tryckt uppslagsbok när informationen var så lättillgänglig på datorn.

Förkortad NE 2009

Men den läsande familjen finns kvar även i den digitala världen, även om den inte ser ut på samma sätt som när det hela började och likaså behovet av en bok att hålla i handen. I dagarna distribueras en förkortad upplaga av NE, som troligen når ut till en helt ny publik genom att den bl.a. kan köpas genom dagspressen.

Det vi kan läsa där om Sigtuna bygger i och för sig på den nu tio år gamla tidigare upplagan, men många fler kan nås av informationen. Alla kanske inte vill slå upp just ordet Sigtuna, men det fantastiska med uppslagsböcker är att man hela tiden upptäcker saker som man inte letar efter, de bara fastnar ändå.

Vi har i mycket koncentrerad form kunnat följa kunskapstillväxten när det gäller Sigtunas historia under 150 år i dessa uppslagsverk. De stora förändringarna har kommit genom arkeologins framsteg och de nya tolkningar av det historiska källmaterialet som möjliggjorts genom dessa. En central roll har spelats av Sigtunas museum som väl också i framtiden kommer att leda denna utveckling och fortsatt bevaka allt som sker i staden.

Själv kan jag tycka att det är synd att planerna på en Sigtunavariant av ”York Viking Centre”, som det fanns långtgående planer på, inte blev möjliga att förverkliga under initiativtagarens verksamhetstid. Det skulle ha gett Sigtuna Sveriges modernaste arkeologiska museum, en given publikmagnet.

Men det kan ju vara bra att det finns något för framtiden också.

Referenser

- Johannesson, E. 1980. *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*. Nordiska museets handlingar 96. Stockholm.

Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn och begrepp. 14 B. 8 o. 9 H. Sheriff–Skandinaviern. Stockholm 1890.

Nordisk Familjebok. Ny reviderad och rikt illustrerad upplaga. Tjugofemte bandet. sekt-slöjskiffling. Stockholm 1917.

Nordisk familjebok. Encyklopedi och konversationslexikon. Tredje, väsentligt omarbetade och koncentrerade upplagan. Sjuttonde bandet. Ryssläder–Snellius. Stockholm 1932.

Svensk uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade upplagan. Band 25. Sadok–Sjåare. Malmö 1953.

Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av statens kulturråd. Sextonde bandet. Höganäs 1995.

NE i tjugo band. En modern och komprimerad version av det stora uppslagsverket. Malmö 2009.

Tesch, S. 2009. Sigtuna ca 980–1200. Det maktpolitiska och sakrala stadsrummet. *De förste 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer.* UBAS Nordisk Universitetet i Bergen, Arkeologiske Skrifter. Bergen.

Summary

This article describes how the historic past of Sigtuna has been dealt with in five generations

of mayor encyclopedias in Sweden. The first appeared in the 1870's as part of a national movement for the development of popular education. The latest is still under distribution, despite the new situation created by Internet. You can buy it together with your daily newspaper.

The content of these works indicates the state of the art at different times and what the learned world regards as important for the general public to know.

In the encyclopedias we can follow how the knowledge of Sigtuna's past evolves. In the beginning all facts had to be gathered from the rather poor historical sources and the medieval ruins were the only obvious evidence of the historic past. Gradually, however, the archeological material plays a more decisive role, the subterranean city takes over. Numerous smaller excavations at different places in the core of the town reveal the hidden past. Extensive excavations of the late 20th century in the central city by Sten Tesch, head of the town museum, and intense scientific discussions among specialists, gives us a view of Sigtuna as the main town in the developing Svea kingdom. However, the problem of exact dating the standing ruins has still to be solved.

Finally, a reflection by the author: A planned Sigtuna version of "York Viking Centre" has not yet been carried through, however, it may be a fruitful idea for the future.